

Ανεβάζοντας «Αντιγόνη» στο Σωφρονιστικό Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού Ι

Αικατερίνη Παπαγεωργίου

Σκηνοθέτις

Φωτό: Ελίνα Γιουνανή

Το θεατρικό εργαστήριο

Από το 2016 μέχρι και σήμερα στο Σωφρονιστικό Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού Ι λειτουργεί πρόγραμμα θεατρικού εργαστηρίου για τους κρατούμενους με την έγκριση της Γενικής Γραμματείας Αντεγκληματικής Πολιτικής. Η αρχική διαμόρφωση και λειτουργία του εργαστηρίου ήταν αμιγώς στοχευμένη στο ανέβασμα μιας θεατρικής παράστασης. Τα τελευταία δύο χρόνια η δράση του εργαστηρίου έχει διευρυνθεί και σε άλλα πεδία της θεατρικής εκπαίδευσης, όπως καθοδηγούμενοι αυτοσχεδιασμοί, βασικές αρχές υποκριτικής, δραματουργική επεξεργασία, κ.ά. Συμμετέχουν κρατούμενοι που έχουν επιδείξει το αντίστοιχο ενδιαφέρον και έχουν αδειοδοτηθεί από τον/την αρμόδιο/α εισαγγελέα του καταστήματος, κατόπιν εισηγήσεως της αρμόδιας κοινωνιολόγου και υπεύθυνης συντονίστριας του προγράμματος, Γιολάντας Κωνσταντινίδου.

Ως εκ τούτου, άδειες λαμβάνουν οι κρατούμενοι που αιτούνται γραπτώς τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα του θεατρικού εργαστηρίου και οι αρμόδιοι κοινωνιολόγοι και εισαγγελείς του καταστήματος κρίνουν ότι θα μπορέσουν να ενταχθούν στην ομάδα. Τα κριτήρια αποδοχής των αιτήσεων δεν αφορούν το ποινικό προφίλ του εκάστοτε υποψηφίου, αλλά τη στάση και τη συμπεριφορά του κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο κατάστημα. Τα πρώτα χρόνια το πρόγραμμα του θεατρικού εργαστηρίου στο κατάστημα κράτησης του Κορυδαλλού Ι στηριζόταν από το Εθνικό Θέατρο και στη συνέχεια από το Δημοτικό Θέατρο Πειραιά. Δυστυχώς, τα τελευταία χρόνια δεν λαμβάνει κρατική υποστήριξη.

Παρ' όλα αυτά, λόγω της μεγάλης δημοφιλίας και αναγνώρισης που απέκτησε το εργαστήριο μέσα στα χρόνια εντός του πληθυσμού του καταστήματος, αποφασίστηκε η διεύρυνση της δράσης του από το 2023. Πλέον, το πρόγραμμα λαμβάνει χώρα 2 με 3 φορές την εβδομάδα και είναι ετήσιο (Οκτώβριος-Ιούνιος). Στοχεύει στη συσπείρωση μιας μεγαλύτερης ομάδας συμμετεχόντων που μυούνται σε στάδια της θεατρικής πράξης και διαδικασίας, από τη δραματολογία μέχρι τον αυτοσχεδιασμό. Το τελευταίο τρίμηνο του εργαστηρίου, οι συμμετέχοντες εστιάζουν στις εντατικές εργασίες προετοιμασίας για το ανέβασμα της τελικής παράστασης.

Η διεύρυνση και συνέχιση του προγράμματος διαφοροποιεί συνεχώς το προφίλ των συμμετεχόντων. Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας, στο εργαστήριο έτυχε να εμπλακούν κυρίως κρατούμενοι υψηλού μορφωτικού επιπέδου, που είχαν δηλαδή ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και σε ορισμένες περιπτώσεις συνέχιζαν σε πανεπιστημιακές σχολές. Επιπλέον, ο αριθμός των μελών των τότε ομάδων ήταν περιορισμένος. Πλέον, τα περισσότερα μέλη του εργαστηρίου έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή με το θέατρο λόγω του εργαστηρίου. Η συντριπτική πλειονότητα των μελών της ομάδας τη σεζόν 2023-2024, ποσοστό άνω του 70%, δεν είχε ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι πια έχουν βρεθεί διάφοροι τρόποι ακόμα και η έλλειψη πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης να μη λειτουργεί ως αποτρεπτικός παράγοντας ή τροχοπέδη για τη συμμετοχή τους στην ομάδα. Η ομάδα είναι αρκετά ετερόκλητη τόσο στα ποινικά προφίλ των μελών της όσο και λόγω ηλικιακών και φυλετικών διαφορών. Σε ετήσια βάση, στην ομάδα εμπλέκονται κατά μέσο όρο 35 με 40 κρατούμενοι, εκ των οποίων οι 25 με 30 καταλήγουν να συμμετέχουν στην τελική παράσταση.

Κατά κοινή ομολογία όλων των συμμετεχόντων, η ύπαρξη του εργαστηρίου αποτελεί μια διέξοδο από τη ζοφερή καθημερινότητά τους μέσα στο κατάστημα κράτησης, καθώς καταπιάνονται με κάτι πρωτόγνωρο για τους ίδιους. Ωστόσο, το καίριο ερώτημα έγκειται στο αν και με ποιο τρόπο η συμμετοχή τους στο θεατρικό εργαστήριο μπορεί να θεωρηθεί και μια ισχυρή σωφρονιστική διαδικασία που βιωματικά ενισχύει τις κοινωνικές τους δεξιότητες, ενεργοποιεί, αφυπνίζει και καλλιεργεί τον τρόπο σκέψης τους.

Φωτό: Ελίνα Γιουνανλή

Ως σκηνοθέτις και εμπυχωτρία του εργαστηρίου από το 2023, βεβαιώνω ότι στο πέρας αυτών των μηνών (Οκτώβριος-Ιούνιος) παρατήρησα ανθρώπους να μετατοπίζονται συθέμελα. Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε από τον τρόπο που μεταβλήθηκε η δραστηριοποίηση τους, η προθυμία τους και η συμπεριφορά τους στο πλαίσιο της ομάδας. Η αρχική καχυποψία και η ελαφρώς υποτιμητική διάθεση απέναντι στο όλο εγχείρημα εξελίχθηκε σε συστηματική πνευματική και συναισθηματική εμπλοκή και δέσμευση απέναντι στην ομάδα. Αυτό φυσικά δεν συνιστά ολοκληρωμένη θέση σχετικά με το προαναφερθέν ερώτημα, αλλά επισημαίνει τη δυνατότητα του εργαστηρίου να γαλουχεί πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία σταδιακά υιοθετούνται από τους συμμετέχοντες. Αξίζει να αναζητηθεί ο τρόπος με τον οποίο θα μπορέσουν τα πρότυπα αυτά να τους επηρεάσουν και να τους διέπουν στη μετέπειτα πορεία τους, αν δεν συμβαίνει ήδη σε κάποιο βαθμό.

Σκεπτόμενη υπό ένα πρίσμα θεατρικών γνώσεων και δεξιοτήτων, πρέπει να επισημάνω ότι η διαδικασία της καλλιτεχνικής δημιουργίας είναι μια βιωματική διαδικασία, μια διαδικασία στην οποία πρέπει κανείς να παρίσταται συγκεντρωμένος ψυχή τε και σώματι και να συνδυάζει ένα ευρύ φάσμα πληροφοριών που κατέχει, μετουσιώνοντας τες σε προσωπικές δημιουργικές δράσεις και αποφάσεις. Γνωρίζοντας σταδιακά τους συμμετέχοντες στην ομάδα, το συγκλονιστικότερο για εμένα ήταν ότι μάταια αναζητούσα στις προσωπικές τους αφηγήσεις κάποια

Φωτό: Ελίνα Γιουνανλή

πληροφορία που θα με παρέπεμπε σε κάποιο θετικό βίωμα της ζωής τους, όπως θα μπορούσε καταχρηστικά να το αποκαλέσει κανείς. Στους περισσότερους κυριαρχούσε ένα σκληρό βίωμα παραβατικότητας και περιθωριοποιημένου βίου, στον οποίον είχαν οδηγηθεί είτε ως έσχατη λύση είτε επειδή οι παραστάσεις και οι προσλαμβάνουσές τους δεν εμπειρείχαν κάτι άλλο. Ως συνέπεια αυτού, ακολουθούσε το αδυσώπητο βίωμα της τιμωρίας και του εγκλεισμού. Προσωπικά, δεν μπορούσα να δω με ποιο τρόπο οι άνθρωποι αυτοί, με τα προαναφερθέντα βιώματα, θα εκτίσουν την ποινή τους και στη συνέχεια φεύγοντας από το κατάστημα κράτησης δεν θα επανέλθουν στην προηγούμενη ζωή τους. Αν δεν επανέλθουν –που είναι και το ζητούμενο–, εικάζω ότι αυτό θα συμβεί πολύ περισσότερο λόγω φόβου, όχι σωφρονισμού.

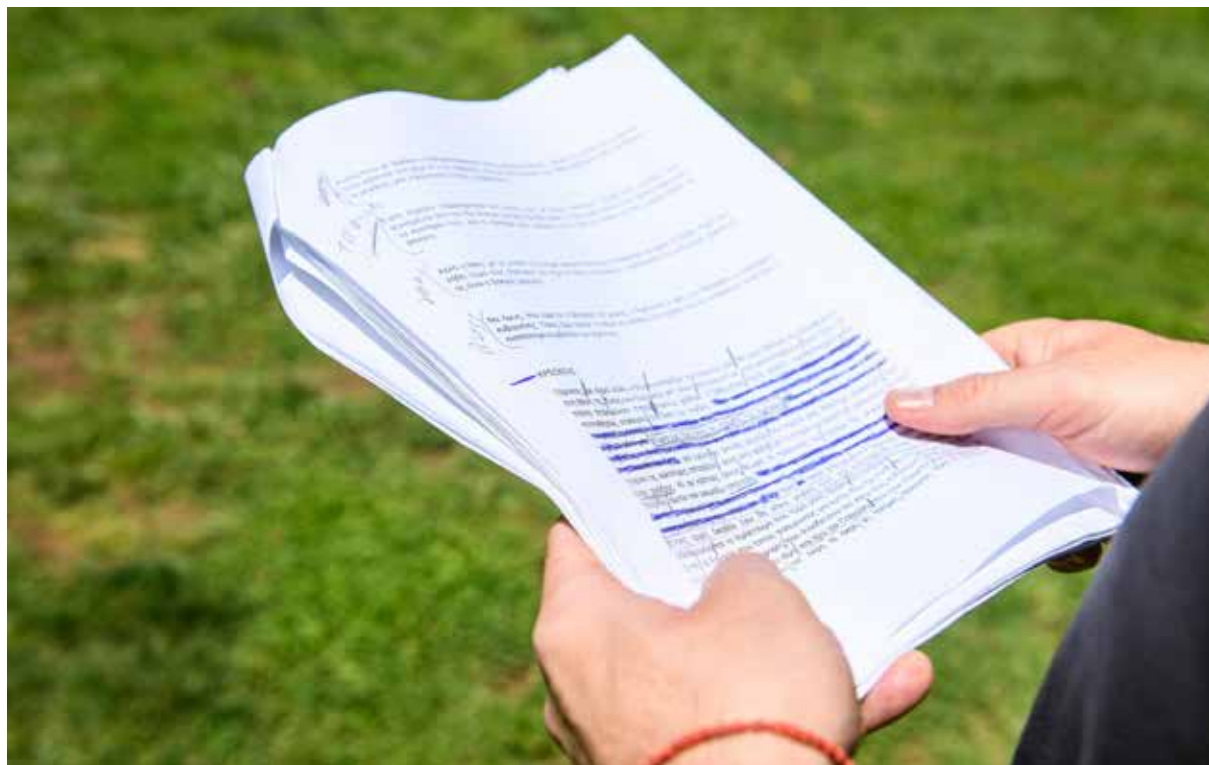
Ορμώμενη από την παραπάνω προσωπική παρατήρηση, έθεσα ως βασικό στόχο της λειτουργίας του θεατρικού εργαστηρίου τη σταδιακή δημιουργία ενός θετικού βιώματος για τους συμμετέχοντες, ενός βιώματος για το οποίο θα εργαστούν σκληρά αλλά θα καταφέρουν να εκπληρώσουν τον στόχο, κι εν τέλει αυτό θα τους ικανοποιήσει και δεν θα τους ματαιώσει. Ως εκ τούτου, θεσπίσαμε από κοινού με τα μέλη της ομάδας τους κανόνες συνεργασίας και συμπεριφοράς του εργαστηρίου. Κάθε κανόνας αντιστοιχούσε σε μια πρόταση που είχε εισηγηθεί ένας εκ των συμμετεχόντων. Επιπλέον, θέσαμε συλλογικά τους καλλιτεχνικούς στόχους της χρονιάς. Προσωπικά, τους τόνισα ιδιαίτερα ότι στο πλαίσιο της ομάδας θα ήθελα να σκέφτονται πως είναι πρωτίστως ηθοποιοί και συν-δημιουργοί και δευτερευόντως κρατούμενοι.

Αυτή η μεταξύ μας δέσμευση ήταν το εφελτήριο όλων των δράσεων που υλοποιήθηκαν και μας οδήγησαν στην επιτυχημένη παράσταση της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή τον Ιούνιο 2024. Η παράσταση παρουσιαζόταν για τρεις συνεχόμενες μέρες σε διαφορετικό κοινό. Την πρώτη παράσταση παρακολούθησε ένας άλλος πληθυσμός κρατουμένων του καταστήματος, στη συνέχεια παρέστησαν προσκεκλημένοι της διοίκησης του καταστήματος και των καλλιτεχνών που συνεισέφεραν στην παράσταση, και η τελευταία παράσταση ήταν αφιερωμένη σε συγγενείς και φίλους των κρατουμένων που πρωταγωνιστούσαν.

Η τραγωδία και η προτίμηση των κρατουμένων για τον Κρέοντα

Η επιλογή της *Αντιγόνης* ήταν κομβικής σημασίας αναφορικά με την εξέλιξη της όλης διαδικασίας, καθώς δημιουργούσε ένα ευρύ πεδίο σκέψης και συζήτησης που είχε άμεση συσχέτιση και με τα τρέχοντα ζητήματα της ζωής των μελών της ομάδας. Η *Αντιγόνη* του Σοφοκλή είναι ένα από τα εμβληματικότερα έργα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και εξετάζει θέματα όπως η σύγκρουση μεταξύ ηθικών αξιών και κρατικού νόμου, η πίστη στην οικογένεια και η ατομική ελευθερία.

Η υπόθεση διαδραματίζεται στη Θήβα, μετά την τραγική μάχη μεταξύ των δύο αδελφών, του Ετεοκλή και του Πολυνείκη, οι οποίοι αλληλοσκοτώνονται για την εξουσία της πόλης έχοντας προκαλέσει εμφύλιο πόλεμο. Ο βασιλιάς Κρέοντας, νέος ηγέτης της Θήβας, αποφασίζει να τιμήσει τον Ετεοκλή ως ήρωα, αλλά να αφήσει τον Πολυνείκη άταφο, καθώς θεωρείται προδότης. Η απόφαση αυτή παραβιάζει τις θρησκευτικές παραδόσεις, που επιβάλλουν να αποδοθούν οι νεκροί στη γη, αλλά ταυτόχρονα λειτουργεί αποτρεπτικά για οποιονδήποτε αποπειραθεί στο μέλλον να προκαλέσει εμφύλια συμπλοκή. Η Αντιγόνη, αδερφή των δύο νεκρών, αποφασίζει να αγηφήσει το διάταγμα του Κρέοντα και να θάψει τον Πολυνείκη, πράγμα που την οδηγεί σε σύγκρουση με τον Κρέοντα. Ενώ επιμένει πως η πράξη της είναι δίκαιη και θεϊκά ενδεδειγμένη, ο Κρέοντας τη συλλαμβάνει και την καταδικάζει σε θάνατο, καθώς παραβίασε το νόμο.

Φωτό: Ελίνα Γιουνανλή

Η Αντιγόνη κλείνεται ζωντανή σε μια σπηλιά από τον Κρέοντα. Εκεί τελικά αποφασίζει να αυτοκτονήσει, αντί να περιμένει να πεθάνει από αστεία. Στη συνέχεια, ο γιος του Κρέοντα και αγαπημένος της Αντιγόνης, ο Αίμονας, αυτοκτονεί κι αυτός, για να τον ακολουθήσει η μητέρα του Ευρυδίκη, η σύζυγος του Κρέοντα, βυθίζοντας σε απόλυτο θρήνο τον βασιλιά.

Η *Αντιγόνη* είναι ένα έργο βαθιάς ηθικής και φιλοσοφικής αξίας που προβληματίζει για το τι είναι δίκαιο και ποια είναι η θέση του ατόμου απέναντι στους νόμους και την εξουσία. Στο έργο, ο γραπτός νόμος συγκρούεται με τον άγραφο, οι εκπρόσωποί τους ηττώνται και οι δύο, τη στιγμή που ο χορός, η κοινωνία των πολιτών δηλαδή, αποδέχεται σιωπηλά την αυθαιρεσία της πολιτικής ηγεσίας. Η κοινωνία των πολιτών, μολονότι σχολιάζει, πενθεί και ενίοτε μεμψιμοιρεί, δεν παύει να αποδέχεται και να αποσιωπά, παίρνοντας θέση μόνο την έσχατη στιγμή, όταν πια είναι πολύ αργά και η σύγκρουση έχει ήδη αποβεί μοιραία και καταστροφική.

Στο πρώτο άκουσμα της ιστορίας του έργου και μετά την ανάγνωση του κειμένου, τα μέλη της ομάδας αιφνιδιάστηκαν. Αναγνώρισαν ότι η τιμωρία της Αντιγόνης ήταν δυσανάλογη της πράξης της. Παρ' όλα αυτά, υπήρχε μια έντονη τάση εξωραϊσμού της στάσης και των αποφάσεων του Κρέοντα. Προσωπικά θεωρούσα ότι η στάση τους θα ήταν υπέρ της Αντιγόνης, καθώς εκείνη είναι το πρόσωπο που με αυταπάρηση συγκρούεται με τον νόμο και την εξουσία. Είκαζα ότι ένα τέτοιο πρόσωπο θα αποτελούσε ηρωικό σύμβολο για την ομάδα των κρατουμένων και ήμουν προετοιμασμένη να αναλύσω τη συλλογιστική πορεία σκέψης του Κρέοντα προκειμένου να κάνουμε ένα γόνιμο διάλογο επί του ζητήματος.

Οι πεπειθήσεις τους ήταν σχεδόν διαμετρικά αντίθετες από αυτό που ανέμενα. Το πρώτο στοιχείο που ακούστηκε για τον Κρέοντα, και όλη η ομάδα συμφώνησε ομόφωνα, ήταν ότι «δεν μπορούσε να κάνει αλλιώς, είχε δώσει το λόγο του και το να τον πάρει πίσω θα ήταν ένδειξη αδυναμίας». Όταν τους ρώτησα αν θεωρούν ότι η Αντιγόνη φταίει σε κάτι, μου είπαν όχι, απλώς αυτό που της συνέβη ήταν αναγκαίο κακό, καθώς ο Κρέοντας δεν έπρεπε και δεν μπορούσε να υποχωρήσει. Με προβοκατόρικη διάθεση, άρχισα να αποκαλώ τον Κρέοντα «τύραννο». Οι περισσότεροι δεν έδωσαν σημασία, εκτός από έναν που μου επεσήμανε εκ νέου ότι ο Κρέοντας δεν είχε άλλη επιλογή από το να είναι απόλυτος προκειμένου να διατηρήσει την εξουσία του.

Ορμώμενη από αυτή τους την αντιμετώπιση, τους ρώτησα αν στη ζωή τους οι ίδιοι έχουν υπάρξει περισσότερο Κρέοντας ή Αντιγόνη. Ομόφωνα όλοι συντάχθηκαν με τον Κρέοντα. Όπως μου εξήγησαν, ο Κρέοντας είναι αρχηγός και διεκδικεί να έχει δύναμη και εξουσία, ό,τι ακριβώς διεκδικούσαν και οι ίδιοι. Το να κάνει κανείς πίσω σ' αυτό τον εκθέτει και διακινδυνεύει τη θέση του. Οι περισσότεροι ισχυρίστηκαν ότι ο Κρέοντας σίγουρα φοβόταν όταν έμαθε ότι η κοινή γνώμη δεν είναι με το μέρος του, αλλά το να επιτρέψει στον φόβο του να καθορίσει

Φωτό: Ελίνα Γιουνανλή

τις αποφάσεις του θα ήταν ένδειξη αδυναμίας και ήττας. Κάποιοι επεσήμαναν μάλιστα ότι και στις δικές τους ζωές υπήρξαν περιπτώσεις που θα έπρεπε να είχαν υποχωρήσει προκειμένου να αποφύγουν τη σύλληψη, αλλά για λόγους τιμής και επειδή είχαν δώσει τον λόγο τους δεν υπήρχε περίπτωση να μην τον τηρήσουν.

Σε συνέχεια όλων των παραπάνω, ένα από τα πιο εύγλωττα μέλη της ομάδας δήλωσε ότι «ο Κρέοντας κάνει μια απελπισμένη προσπάθεια διατήρησης της εξουσίας και της τιμής του, ό,τι ακριβώς κάναμε κι εμείς την περίοδο πριν μας συλλάβουν». Εμμένοντας στη συζήτηση με άξονα την προσωπική ταύτιση, τους ρώτησα αν στη ζωή τους, όταν συμπεριφέρονταν όπως ο Κρέοντας, έστω και ενδόμυχα λυπόντουσαν ή συμπάσχαν την αντίστοιχη Αντιγόνη. «Όταν προσπαθείς να διατηρήσεις τη δύναμη σου δεν μπορείς να το κάνεις αυτό, είναι σαν να σου λέω πουλάω ναρκωτικά αλλά ταυτόχρονα λυπάμαι αυτούς που τα παίρνουν. Δεν γίνεται. Το παράνομο δεν έχει συναίσθημα, όπως ακριβώς δεν είχε και ο Κρέοντας συναισθήματα. Η Αντιγόνη ήταν ηρωίδα, πάλευε για την αγάπη και τη συγχώρεση, εμείς δεν είμαστε ήρωες». Ορμώμενη από αυτό, τους ρώτησα αν, σε περίπτωση που μπορούσαν να γυρίσουν πίσω τον χρόνο, θα άλλαζαν τη ζωή τους επιλέγοντας τη στάση της Αντιγόνης αντί του Κρέοντα. Κάποιοι αντιμετώπισαν το ερώτημα με συγκατάβαση, ωστόσο οι περισσότεροι συμφώνησαν ότι θα ήθελαν να ζουν σ' έναν κόσμο όπου θα μπορούσαν να είναι η Αντιγόνη αλλά αυτό να μην τους οδηγεί στον θάνατο.

Η τραγική σύγκρουση και το ζήτημα της δικαιοσύνης

«Σ' ένα δικαστήριο ποιον θα υποστηρίζατε;», ήταν το επόμενο ερώτημα μου, και όλοι συμφώνησαν ότι θα τάσσονταν υπέρ της Αντιγόνης, καθώς μεταξύ των δύο αυτή είναι η πιο αδύναμη. Ωστόσο, θεωρούσαν ότι αυτός που θα επωφελούταν από το δικαστήριο θα ήταν ο Κρέοντας, καθώς είναι ο ισχυρός της υπόθεσης. Λαμβάνοντας υπόψιν ότι κατά τα λεγόμενα τους οι ίδιοι ταυτίζονταν με τον Κρέοντα, τους εξήγησα ότι αυτή τους η πεποίθηση μου φαινόταν παράδοξη. Στην προκειμένη περίπτωση, μου είπαν ότι μπροστά σε ένα δικαστήριο δεν θα υπερασπίζονταν τον Κρέοντα, με τον οποίο όμως οι ίδιοι ταυτίζονταν και εντόπιζαν πολλά κοινά.

Τα μέλη της ομάδας αντέδρασαν στο άκουσμα του ισχυρισμού μου περί αντιφατικότητας της τοποθέτησής τους. Μου εξήγησαν ότι συμπεριφέρονταν ως Κρέοντες σε συναισθηματικό επίπεδο επειδή ένιωθαν ότι έχουν στα χέρια τους εξουσία. Όμως στην πραγματικότητα οι ίδιοι δεν είχαν ποτέ θεσμική εξουσία σαν αυτή που είχε ο Κρέοντας. Με αφορμή αυτό, ισχυρίστηκαν ότι οι άνθρωποι που έχουν στα χέρια τους εξουσία και προσπαθούν να τη διατηρήσουν αναπτύσσουν όμοια χαρακτηριστικά, ανεξάρτητα αν η εξουσία που έχουν αφορά το κράτος ή τα ναρκωτικά.

Εξελίσσοντας το παραπάνω συμπέρασμα, ο μεγαλύτερος σε ηλικία συμμετέχοντας δήλωσε ότι «κι εμείς ως Κρέοντες αδικήσαμε κόσμο και γι' αυτό είμαστε εδώ, όμως δεν το κάναμε επειδή θέλαμε να βλάψουμε κανέναν, αλλά επειδή θέλαμε να ωφελήσουμε τους εαυτούς μας, κι εκεί τυφλωθήκαμε και την πατήσαμε. Στην πραγματικότητα, ούτε η Αντιγόνη φταίει ούτε ο Κρέοντας. Αν κάποιος φταίει, αυτός είναι ο χορός, που βλέπει και δεν μιλάει και δεν παίρνει θέση για να προλάβει το κακό». Συμφώνησα με αυτή τη δήλωση, εξηγώντας ότι πράγματι το μεγαλύτερο πρόβλημα στην εξέλιξη του έργου ενδεχομένως να προκύπτει από τον χορό, την κοινωνία των πολιτών, που δέχεται άκριτα την αυθαιρεσία της πολιτικής ηγεσίας και δεν δρα ούτε παίρνει θέση απέναντι στα πράγματα, παρά μόνον όταν πια είναι πολύ αργά. Τους ζήτησα να σκεφτούν κάποιο παράδειγμα από την επικαιρότητα το οποίο να καταδεικνύει τη στάση του χορού ή έστω να διατυπώσουν ένα κοινωνικοπολιτικό συμπέρασμα ορμώμενοι από την παρατήρηση τους για τη στάση του χορού. Οι απαντήσεις που έλαβα ήταν μάλλον ασαφείς και εξαντλούνταν σε φράσεις όπως «οι άνθρωποι είμαστε ζώα» και «η αδιαφορία είναι το μεγαλύτερο κακό».

Από όλη τη συζήτηση που διαδραματιζόταν ήταν για εμένα φανερό ότι μολονότι ταυτίζονταν με τις επιλογές του Κρέοντα, δεν τους ήταν σαφές ποιος από τους δύο χαρακτήρες είχε δίκιο σε αυτή την αντιπαράθεση. Η διαδικασία ανάλυσης και ερμηνείας ενός κειμένου στο πλαίσιο της ομάδας δεν μπορούσε να ακολουθήσει τη θεατρική πεπατημένη, όπως θα μπορούσε να την

Φωτό: Ελίνα Γιουνανλή

αποκαλέσει κανείς. Πιο συγκεκριμένα, είθισται στο θέατρο, στο πλαίσιο της δραματουργικής επεξεργασίας ενός κειμένου, να ανάγουμε κάτι πολύ ειδικό σε κάτι πολύ γενικό, να διαβάζουμε δηλαδή μια ιστορία αναζητώντας τις κοινωνικοπολιτικές της προεκτάσεις. Στην προκειμένη περίπτωση, η τάση ήταν η ακριβώς αντίθετη. Η πλειονότητα των μελών της ομάδας προσπαθούσαν να χρησιμοποιήσουν το έργο ως εφελθτήριο για να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν τις προσωπικές τους επιλογές.

Συνεχίζοντας την προσπάθεια εκμείευσης κάποιας πεποίθησης που θα μπορούσε να τους οδηγήσει να εκφράσουν την άποψη τους σχετικά με το ποιος από τους δύο χαρακτήρες ενδεχομένως να σφάλει ηθικά και ποιος νομικά, τους ζήτησα να σκεφτούν πώς θα περιέγραφαν την ιστορία του έργου σε έναν δεκατριάχρονο έφηβο. Σε αυτή την ερώτηση, οι απαντήσεις δίσταναν. Ένας εκ των συμμετεχόντων, που είναι και πατέρας, ισχυρίστηκε ότι θα παρότρυνε τον γιό του να έχει τη μεγαλοψυχία της Αντιγόνης αλλά να συμπεριφέρεται όπως ο Κρέοντας προκειμένου να μπορέσει να σκληραγωγηθεί για τη ζοφερή πραγματικότητα που τον περιμένει. Ένας άλλος θα παρότρυνε ένα παιδί να διατηρεί το ήθος του, όπως ακριβώς έκανε και η Αντιγόνη, ακόμη κι αν οι συνέπειες ήταν οδυνηρές. Ορμώμενος από την προαναφερθείσα θέση, κάποιος διαφώνησε λέγοντας ότι θα ενθάρρυνε το παιδί του να υπερασπίζεται τον εαυτό του αλλά να μην παραβιάζει τους νόμους, για να μη βρεθεί αντιμέτωπο με οδυνηρές συνέπειες.

Η πιο ρηξικέλευθη άποψη ακούστηκε στο τέλος από έναν νεαρό σε ηλικία κρατούμενο: «Θα ήθελα το παιδί μου να ταυτίζεται απόλυτα με την Αντιγόνη, η οποία δεν δίστασε να υψώσει το ανάστημά της απέναντι σε έναν βασιλιά που την αδικούσε. Αυτό την καθιστά ηρώίδα, και στην εποχή μας λείπουν οι ήρωες. Όλοι κάνουν πίσω γιατί φοβούνται. Φοβούνται τους νόμους, το σύστημα, τους πιο ισχυρούς, κι έτσι συνεχίζουμε να ζούμε σ' έναν κόσμο που δεν αντιστέκεται ουσιαστικά στην αδικία. Πρέπει να υπερασπιζόμαστε αυτά που αγαπάμε και πιστεύουμε, ακόμα κι αν αυτό έχει κόστος. Οι ήρωες γράφουν ιστορία. Δεν θα υπήρχε έργο αν δεν υπήρχε η Αντιγόνη». Η άποψη αυτή είχε καταφανώς ένα βαθύ ιδεολογικό, κατά την άποψη μου και ρομαντικό, υπόβαθρο. Ρώτησα τον τελευταίο συμμετέχοντα αν στο πλαίσιο της υπεράσπισης που περιγράφει επιτρέπεται η βία ως μέσο υπεράσπισης ιδεολογικών πεποιθήσεων. Απάντησε αρνητικά, λέγοντας μάλιστα ότι με τη βία σίγουρα χάνεται το δίκιο.

Γενικά, μολονότι σε όλη τη συζήτηση όλα τα μέλη της ομάδας έδειχναν έντονο ενδιαφέρον για το ζήτημα, είχα συνεχώς την εντύπωση ότι εκφράζουν τις απόψεις τους με λιγότερη βεβαιότητα απ' ό,τι συνήθως. Εικάζω ότι αυτό προκύπτει από την αμφισημία του έργου, καθώς σε μια πρώτη ανάλυση μπορεί κανείς να εντοπίσει μια ορθή συλλογιστική πορεία τόσο στην Αντιγόνη όσο και στον Κρέοντα. Η μεν Αντιγόνη δρα με γνώμονα την αδελφική αγάπη, τη συγχώρεση και το δίκαιο των θεών, ο δε Κρέοντας αποφασίζει με στόχο την ευρυθμία της πόλης, την κοινωνική οργάνωση, πειθαρχία και συνοχή.

Τα μέλη της ομάδας επεσήμαναν ότι υπάρχει μια ειδοποιός διαφορά στην εφαρμογή των νόμων τότε που γράφτηκε το έργο (441 π.Χ.) και σήμερα. Τότε, η θανατική ποινή ήταν φυσικά η έσχατη των ποινών, αλλά επιτρεπόταν, πράγμα που ευτυχώς δεν ισχύει σήμερα. Με αφορμή αυτή τη διαπίστωση, τα μέλη της ομάδας συμφώνησαν ότι σε περίπτωση που η ποινή που είχε επιβάλει ο Κρέοντας στην Αντιγόνη δεν ήταν θανατική, η πράξη του θα ήταν απολύτως ορθή, καθώς ο ίδιος κινούταν με γνώμονα τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης, ασφάλειας και συνοχής. Με αφορμή τον τελευταίο ισχυρισμό, αποπειράθηκα να εισαγάγω το θέμα της μεταμέλειας του Κρέοντα στο τέλος του έργου, καθώς τότε είναι που ανατρέπει την απόφασή του. Για τα μέλη της ομάδας, αυτό ήταν ένα ήσσονος σημασίας γεγονός: το απέδιδαν στον φόβο του Κρέοντα μη χάσει τον γιο του και δεν θεωρούσαν ότι έχει άμεση σχέση με τον πυρήνα της σύγκρουσης του με την Αντιγόνη. Ωστόσο, επιδοκίμαζαν σθεναρά το γεγονός ότι έστω και την τελευταία στιγμή έλαβε υπόψιν τον γιο του.

Φωτό: Ελίνα Γιουνανλή

Μια ερμηνεία της στάσης των κρατουμένων

Αναλογιζόμενη τη συζήτηση μας και κυρίως τις, κατά την άποψή μου, μη αναμενόμενες ερμηνείες και επισημάνσεις των μελών της ομάδας, αποπειράθηκα να ερμηνεύσω τις τοποθετήσεις τους. Αρχικά, επανέρχομαι σε ένα θέμα που εν συντομία αναφέρθηκε και παραπάνω. Μολονότι μια εκπαιδευτική και σίγουρα μια δραματουργική διαδικασία ανάλυσης έργου θα απαιτούσε από τους συμμετέχοντες την αναγωγή των ζητημάτων του σε πιο διευρυμένα κοινωνικά και πολιτικά πεδία, αυτή η μεθοδολογική διαδικασία φάνηκε να είναι εντελώς ανοίκεια στον πληθυσμό της ομάδας. Αυτό φυσικά μπορεί να αιτιολογηθεί βάσει του μορφωτικού επιπέδου της ομάδας. Ωστόσο, κι εγώ καθοδήγησα τη συζήτηση με σκοπό ο καθένας να αναζητήσει το προσωπικό πεδίο ταύτισής του

με το έργο, όπως και συνέβη. Η δυσκολία έγκειται στο κατά πόσο η ίδια η ομάδα θα μπορούσε να έχει οδηγηθεί σε περαιτέρω και πιο διευρυμένα κοινωνιολογικά συμπεράσματα ορμώμενη από τις απαντήσεις της.

Εν συνεχεία, εικάζω ότι ο εξωραϊσμός και η αποδοχή της στάσης του Κρέοντα μπορεί να προκύπτει και από μια βαθύτερη ανάγκη κατανόησης και αποδοχής των συνθηκών στις οποίες βρίσκονται τα μέλη της ομάδας. Καθώς βρίσκονται και οι ίδιοι σε συνθήκες εγκλεισμού, σίγουρα σε κάποιο βαθμό αισθάνονται ότι υφίστανται τις συνέπειες των πράξεων τους. Επομένως, η κατανόηση της σκληρότητας του Κρέοντα απέναντι στην Αντιγόνη, η οποία κατά τη γνώμη του σφάλει γιατί παρανομεί, ίσως να εκφράζει την ανάγκη των κρατουμένων να κατανοήσουν τις παρούσες συνθήκες της ζωής τους, αιτιολογώντας τις αποφάσεις των ανθρώπων που τους επέβαλαν. Ενδεχομένως η ερμηνεία μου αυτή να είναι αυθαίρετη. Βασίζεται ωστόσο στο ότι δικαιολογούν πλήρως τη στάση του Κρέοντα, και ειδικότερα στην επισήμανση τους ότι αν η ποινή που είχε επιβάλει ο Κρέοντας στην Αντιγόνη δεν ήταν θανατική, η στάση του θα ήταν απόλυτα θεμιτή.

Βέβαια, το πιο ενδιαφέρον κομμάτι μάλλον προκύπτει από την ταύτιση της συμπεριφοράς τους με τη συμπεριφορά του Κρέοντα. Αναγνωρίζουν σ' έναν σκληρό, αγνώμονα και απολυταρχικό ηγέτη χαρακτηριστικά που έφεραν οι ίδιοι στη ζωή τους, με το στοιχείο της τιμής να παρουσιάζεται ως το πιο σημαντικό. Η μη παραδοχή του λάθους και η αποφυγή του αναπροσδιορισμού καταστάσεων ώστε να μη δείξουν αδυναμία φαίνεται ότι όχι μόνο τούς έχει απασχολήσει, αλλά έχει καθορίσει κομβικές αποφάσεις της ζωής τους. Ο εγωισμός, η υπέρμετρη επιμονή, η σκληρότητα, η υποτίμηση των άλλων, η εξουσιομανία και η απολυτότητα του Κρέοντα είναι τα χαρακτηριστικά που τον οδήγησαν σε μια απόφαση που τον πλήγωσε και είναι αυτά που οι κρατούμενοι χαρακτήρισαν και αναγνώρισαν ως δικά τους.

Επιπλέον, αντιλαμβάνομαι ότι μια ακόμα δυσκολία της ερμηνείας του έργου προκύπτει από το γεγονός ότι οι δύο κεντρικοί ήρωες ηττώνται. Ο ένας παλεύει μέχρι τελευταία στιγμή για να μην ηττηθεί, ενώ η άλλη μάχεται γνωρίζοντας από την πρώτη στιγμή ότι θα ηττηθεί. Η πρόθεση του Κρέοντα να μην ηττηθεί αψηφώντας τις υποδείξεις των πάντων είναι αυτό που τον κάνει πιο οικείο και προσιτό στα μέλη της ομάδας. Αντίθετα, το γεγονός ότι η Αντιγόνη γνωρίζει ότι θα υποστεί τις συνέπειες των πράξεών της και δεν προσπαθεί να τις αποφύγει είναι αυτό που την απομακρύνει από το πεδίο ταύτισης των κρατουμένων. Αυτό το χαρακτηριστικό της για κάποια από τα μέλη της ομάδας την καθιστά ηρωίδα, ενώ σε άλλους ήταν τόσο παράλογο και ανεξήγητο ώστε απλώς αρνήθηκαν να ασχοληθούν.

Με αφορμή το παραπάνω χαρακτηριστικό του Κρέοντα, ρώτησα τα μέλη της ομάδας αν σε αυτή την προσπάθεια επικράτησης και αποτροπής της ήττας έχουν γκριζες ζώνες, εννοώντας πράξεις στις οποίες οι ίδιοι δεν θα προέβαιναν. Η πλειονότητα συμφώνησε ότι ουδέποτε θα έβλαπταν την οικογένεια κάποιου «αντιπάλου» τους, όπως επίσης και ότι θα προστάτευαν τις δικές τους οικογένειες με κάθε κόστος. Ως εκ τούτου, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να παρατηρεί κανείς πώς στο πλαίσιο μια ομάδας κρατουμένων, που συχνά μάλιστα μπαίνουν στη διαδικασία εξωραϊσμού παράνομων πράξεων, αναπτύσσονται άλλου τύπου κώδικες δεοντολογίας. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα του κώδικα δεοντολογίας τους αποτελεί η στάση πολλών μελών της ομάδας απέναντι στη διακίνηση ηρωίνης, που μάλιστα χρησιμοποιήθηκε και ως παράδειγμα στις απαντήσεις τους για το παραπάνω ερώτημα που τους έθεσα.

Συνοψίζοντας, ο Κρέοντας φαίνεται να έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά που προκαλούν το ενδιαφέρον της ομάδας και τις αλλεπάλληλες ταυτίσεις. Ο ίδιος ως βασιλιάς είναι το πρόσωπο του νόμου και της εξουσίας, αυτός που λαμβάνει τις αποφάσεις. Από την άλλη, η ισχύς του απειλείται και ο ίδιος μάχεται για να τη διατηρήσει. Τα δύο αυτά διαφορετικά χαρακτηριστικά του Κρέοντα είναι που ενεργοποιούν τις αντιδράσεις της ομάδας. Το πρώτο χαρακτηριστικό έχει άμεση σχέση με το ποινικό πλαίσιο της ζωής τους και με τους ανθρώπους με τους οποίους

Φωτό: Ελίνα Γιουβανλή

συσχετίζονται λόγω αυτού, ενώ το δεύτερο πυροδοτεί το θυμικό τους, καθώς αναγνωρίζουν στοιχεία της συμπεριφοράς τους και του βίου τους στην προσπάθεια του Κρέοντα να διατηρήσει την υπεροχή του.

Τέλος, επανέρχομαι στον αρχικό ισχυρισμό περί της λυτρωτικής και εν μέρει σωφρονιστικής διαδικασίας που επιφέρει το θέατρο, και δη η επιλογή του συγκεκριμένου έργου σε ένα κατάστημα κράτησης. Το θεατρικό εργαστήριο διαμορφώνει ένα πλαίσιο συστηματικής συζήτησης και ανάλυσης των επιλογών και των αποφάσεων που παίρνουν οι χαρακτήρες ενός έργου. Μάλιστα, η αντίληψη και η σκηνική ερμηνεία ενός ρόλου απαιτεί την ουσιαστική κατανόηση των προθέσεων και των σκέψεων του χαρακτήρα, γεγονός που παρακινεί τα μέλη της ομάδας να μετακινηθούν από τη δική τους υποκειμενική αντίληψη για ορισμένα θέματα και να προβούν σε μια εντελώς διαφορετική συλλογιστική πορεία. Η επαναληπτικότητα αυτής της διαδικασίας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο του θεατρικού εργαστηρίου, μιας σταθερής μικρό κοινότητας που έχει δημιουργηθεί εντός του καταστήματος κράτησης, θεωρώ ότι καθιστούν το όλο εγχείρημα άξιο παρατήρησης για τα πιθανά οφέλη που μπορεί να αρχίσει να φέρνει στη ζωή και στην πορεία των κρατουμένων. Προσωπικά, δεν θα ξεχάσω ποτέ τη φράση του Νίκου, του κρατούμενου που υποδύθηκε τον Αίμονα, τον γιο του Κρέοντα και έτυχε να αποφυλακίζεται τη μέρα που παρουσιάσαμε την παράσταση. Μου τηλεφώνησε πέντε μήνες μετά την πρεμιέρα της *Αντιγόνης* για να μου πει ότι «είναι σπουδαίο αυτό που γίνεται στο εργαστήριο, μερικούς ανθρώπους τούς βοηθάει τόσο πολύ που δεν θα ξαναγυρίσουν ποτέ εκεί. Μην το σταματήσετε. Το σκέφτηκα σήμερα το πρωί και πήρα να σ' το πω».

Επίμετρο της Σύνταξης:

Ο «συνειδησιακός δράστης»

Με τη σύγκρουση μεταξύ ατομικής και κρατούσας κοινωνικής ηθικής, η οποία κατεξοχήν εκφράζεται στο δίκαιο, η φιλοσοφία έχει ασχοληθεί από την Αρχαιότητα, και ιδίως εκεί όπου το άτομο και το κράτος (η «πόλις») θεωρούνταν αδιάσπαστη ενότητα, υπό την έννοια ότι η ατομική ευημερία ταυτιζόταν με την κοινωνική. Στην αρχαία Αθήνα, κατά τον λεγόμενο «χρυσό αιώνα» του Περικλέους, η αρχαία τραγωδία ήταν το κατεξοχήν μέσο διάδοσης δικαιοσύνης, θρησκευτικών, ηθικών και φιλοσοφικών ιδεών. Ο Σοφοκλής περιγράφει στην *Αντιγόνη* τη σύγκρουση μεταξύ των θρησκευτικών και ηθικών πεποιθήσεων του ατόμου, δηλαδή της Αντιγόνης, που θέλει να θάψει τον αδελφό της με τις πρέπουσες τιμές, και της κρατικής εξουσίας (του «νόμου»), που προσωποποιεί ο Κρέων, ο οποίος απαγορεύει την ταφή του προδότη της πόλεως. Η σύγκρουση επιλύεται, εντέλει, υπέρ του Κρέοντος, αφού η Αντιγόνη αυτοκτονεί στην ανήλιαγη υπόγεια φυλακή της, αλλά με τραγικές επιπτώσεις για τον ίδιο τον Κρέοντα, του οποίου ο γιος και συνάμα αρραβωνιαστικός της Αντιγόνης, ο Αίμων, μιμείται την αγαπημένη του στο απονενομένο της διάβημα (σύντομα τον ακολουθεί και η μητέρα του, σύζυγος του Κρέοντος). Ο συμβολισμός που επιχειρείται εδώ δεν είναι δυσδιάκριτος. Πριν από 25 αιώνες, ο Σοφοκλής διέγινε και ανέδειξε μέσα από το αριστούργημά του τις τραγικές συνέπειες που μπορεί να έχει για το κράτος και τη νομιμοποίηση της εξουσίας του έναντι του ατόμου ο ποινικός κολασμός μιας ειδικής περίπτωσης εκ πεποιθήσεως εγκληματία: του συνειδησιακού δράστη.¹ Κατά τον κλασικό ορισμό του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ως «συνειδησιακή κατά την έννοια της καθομιλουμένης και συνεπώς επίσης κατά την έννοια του άρθρ. 4 παρ. 3 ΘΝ πρέπει να θεωρηθεί ένα (ανεξαρτήτως θεμελίωσης, σε κάθε περίπτωση όμως) πραγματικώς βιώσιμο ψυχικό φαινόμενο, του οποίου οι απαιτήσεις, προτροπές και προειδοποιήσεις είναι για

1. Εκ συνειδήσεως ή συνειδησιακός δράστης είναι ο δράστης που ενεργεί δυνάμει μιας (γνήσιας) συνειδησιακής απόφασης (Gewissensentscheidung), ήτοι ο δράστης του οποίου η υπό κρίση πράξη (ενέργεια ή παράλειψη) εκπορεύεται ακριβώς από τη συνειδησιακή απόφασή του. Ο συνειδησιακός δράστης γνωρίζει μεν τον απαγορευτικό πρωτεύοντα κανόνα του δικαίου, δεν τον θεωρεί, ωστόσο, στην συνειδήσή του ως δεσμευτικό και πράττει ως εκ τούτου αντίθετα προς αυτόν, ακολουθώντας τη δεσμευτική επιταγή της συνειδήσεώς του να εκπληρώσει το αντίρροπο καθήκον που αυτή του επιβάλλει (βλ. ιδίως *Welzel*, *Das Deutsche Strafrecht*, ¹¹1969, σ. 176). Για τη νομική φιγούρα του συνειδησιακού δράστη, βλ. αντί πολλών από την ελληνική βιβλιογραφία *Δημητράτο*, Ο δράστης εκ πεποιθήσεως και ο εκ συνειδήσεως δράστης, 2013 (σποράδην). Επίσης, τις κλασικές γερμανικές μονογραφίες της δεκαετίας του 1970: *Gödan*, Die Rechtsfigur des Überzeugungstäters (Vorarbeiten zu einer rechtsstaatlichen Lehre vom Überzeugungstäter), 1974· *Ebert*, Der Überzeugungstäter in der neueren Rechtsentwicklung (Zugleich ein Versuch zu seiner Beurteilung de lege lata), 1975· *Bopp*, Der Gewissenstäter und das Grundrecht der Gewissensfreiheit, 1974· *Beckstein*, Der Gewissenstäter im Strafrecht und Strafprozessrecht, 1975. Επίσης, ενδεικτικά από τη νεότερη γερμανική βιβλιογραφία: *Sproß*, Die Unrechts- und Strafbegründung bei dem Überzeugungs- und Gewissenstäter (Ein quellhistorischer, philosophischer, staats- und strafrechtlicher Entwurf), 1992· *Hirsch*, Strafrecht und Überzeugungstäter (Vortrag gehalten vor der juristischen Gesellschaft zu Berlin am 13. Mai 1996), 1996.

τον άνθρωπο αμέσως προφανείς επιταγές ενός απόλυτου δέοντος».² Κάθε φορά που το αρμόδιο κρατικό όργανο δικαιο-δοτεί σύμφωνα με το κρατικό δίκαιο και επιβάλλει ποινή σε έναν γνήσιο συνειδησιακό δράστη, το κράτος απεμπολεί ένα τμήμα του εαυτού του και η εξουσία του απονομιμοποιείται, καθώς στη συνείδηση εντοπίζεται «ο πυρήνας της ηθικής προσωπικότητας και το θεμέλιο της αξίας του ανθρώπου»,³ η προστασία της οποίας συνιστά το θεμέλιο της συνταγματικής τάξης (άρθ. 2 § 1 Συντ.). Ιδίως εντός της δεοντολογικής τάξης που ονομάζουμε δίκαιο, η δυνατότητα εμφάνισης μιας αντινομίας «μεταξύ αντικειμενικού καθήκοντος και υποκειμενικής συνειδησιακής απόφασης θεμελιώνει την τραγικότερη αγωνία της ύπαρξής μας».⁴ Τούτη ακριβώς παρουσιάζει ο Σοφοκλής στην *Αντιγόνη*, διά «μιμήσεως πράξεως σπουδαίας και τελείας». Το ανθρώπινο, κρατικό δίκαιο, ως τάξη κανόνων, δεν μπορεί να αποτελέσει κριτήριο αξιολόγησης μιας συνειδησιακής απόφασης από υπερκείμενη δικαιο-δοσία. Διότι, κατά την εύστοχη διατύπωση του *Welzel*: «Δεν υπάρχει κριτής υπερκείμενος της συνειδήσεως».⁵ Ο Κρέων στέκει στο ίδιο ύψος με την Αντιγόνη κατά τη σύγκρουσή τους: τη νικά, αφού ενσαρκώνει την κρατική βία/εξουσία, αλλά δεν νομιμοποιείται να την κρίνει· γι' αυτό στο τέλος υπαρξιακά συνθλίβεται. Εξάλλου, η απειλή της κρατικής ποινής δεν μπορεί, εξ ορισμού, να ασκήσει αποτρεπτική επίδραση στον γνήσιο συνειδησιακό δράστη, ο οποίος, συνήθως, ευχαρίστως την αναδέχεται. Δεν πρέπει να ξενίζει ότι ακόμη και μεταξύ των κρατουμένων οι Κρέοντες υπεραριθμούν. Ο δρόμος της Αντιγόνης είναι πάντα μοναχικός:

Ούτε θα σε παρακαλούσα, μα ούτε κι αν το 'θελες ακόμα θα δεχόμουν μ' ευχαρίστηση εγώ τη σύμπραξή σου· μείνε με τις ιδέες σου εσύ, μα εκείνον θα θάψω εγώ· γλυκός για μένα θα 'ναι, σαν θα το κάμω, ο θάνατος· μαζί του, σ' αγαπημένον πλάι αγαπημένη θα κείτομαι, για τ' άγιο αυτό μου κρίμα· γιατί' ειν' ο χρόνος πιο πολύς που πρέπει στους κάτω παρά στους εδώ ν' αρέσω, αφού με κείνους θα 'μαι αιώνια· εσύ μπορείς, αν θέλεις, να περιφρονείς τα τίμια των θεών.⁶

I. K. M.

2. BVerfGE 12, 45 (54).

3. *Welzel*, Gesetz und Gewissen, Hundert Jahre Deutsches Rechtsleben, Festschrift zum hundertjährigen Bestehen des Deutschen Juristentages, Band I., 1960, σ. 384.

4. *Welzel*, Gesetz und Gewissen, a.a.O., σ. 395.

5. *Welzel*, Das Deutsche Strafrecht, ¹¹1969, σ. 177 («Über das Gewissen gibt es keinen Richter»).

6. Οὐτ' ἂν κελεύσαιμ' οὐτ' ἂν, εἰ θέλοις ἔτι πράσσειν, ἐμοῦ γ' ἂν ἠδέως δρώης μέτα. Ἀλλ' ἴσθ' ὅποιά σοι δοκεῖ, κείνον δ' ἐγὼ θάψω· καλόν μοι τοῦτο ποιούση θανεῖν. Φίλη μετ' αὐτοῦ κείσομαι, φίλου μέτα, ὅσια πανουργήσασ'· ἐπεὶ πλείων χρόνος ὄν δεῖ μ' ἀρέσκειν τοῖς κάτω τῶν ἐνθάδε. Ἐκεῖ γὰρ αἰεὶ κείσομαι· σοὶ δ' εἰ δοκεῖ, τὰ τῶν θεῶν ἔντιμ' ἀτιμάσασ' ἔχε (*Αντιγόνη*, 69-77, μτφρ. I. N. Γρυπάρη, *Οἱ τραγωδίες του Σοφοκλέους I, Αντιγόνη, Ηλέκτρα, Αἴας, Τραχίνια*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2010).